

RECENZIJOS

Jonikas P. **Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje. Visuomeniniai lietuvių kalbos istorijos bruožai.** Chicago: Lituanistikos instituto leidykla, 1987. 454 p.

Petras Jonikas, galėtume sakyti, pirmasis iš mūsų žymiųjų kalbininkų jau išaugęs lietuviškoje dirvoje. Tauragėje jis baigė mokytojų seminariją, Kaune – Vytauto Didžiojo universitetą. Jis buvo pirmasis lietuvis lietuviškame universitete, apgynęs lietuvių kalbotyros daktaro disertaciją. Deja, skaudus likimas taip lėmė, kad ir šiam pačiam „lietuviškiausiam“ mūsų kalbininkui didesnė gyvenimo dalis, patys brandžiausi, patys kūrybiškiausi metai, teko praleisti toli nuo Lietuvos. Žinoma, ir čia prabėgę metai nenuėjo veltui: „Lietuvių kalbos istorija“ (Čikaga, 1952), „Gimtojo žodžio baruose“ (Čikaga, 1952), „Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos kūrimasis antroje XIX a. pusėje“ (Čikaga, 1972; iš esmės parašyta dar Lietuvoje), studijos, straipsniai, suredaguoti keturi didžiuliai Antano Salio raštų tomai. Tačiau kai paimi į rankas paskutinę šio talentingo ir darbštaus mokslininko knygą „Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje“, nejučiomis pagalvoji, kiek dar mūsų tautinei kultūrai būtų galėjęs padaryti šis žmogus, jeigu didesnė, pagaliau pati brandžiausia jo kaip mokslininko gyvenimo dalis nebūtų buvus pragyventa taip toli nuo gimtojo Pagramančio, beje, įėjusio į lietuvių kalbotyros istoriją su pirmosios P. Joniko knygos pavadinimu (Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939).

„Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje“ – tai pirmoji lietuvių kalbotyros knyga, parašyta kalbininko, kurioje yra daugiau istorijos negu kalbotyros. Tema iš tikrųjų yra nepaprastai dėkinga, nes turbūt ne taip lengva rasti pasaulio kalbą, kurios raida būtų tiesiogiai susijusi su tokia daugybe visokiausių

istorinių įvykių – karų, epidemijų, sukilimų, kaimynų ekspansijos, kuriuos amžių būvyje lietuvių tautai teko patirti. O kalba, be abejo, yra pagrindinė tautos egzistencijos sąlyga. „XVI a. Mikalojus Daukša bene pirmasis mūsų kėlė pagrindinę lietuvių kalbos reikšmę lietuvių tautos egzistencijai. O bent nuo XIX a. pradžios ir Lietuvoje tolydžio plinta mintis, kad pagrindinis tautos sąvokos dėmuo yra individualinė tautos kultūra, ypač jos gimtoji kalba. Daugiau kaip prieš šimtmetį buvo ir ne vieno įžymesniųjų lietuviybės veikėjų bei autorių pabrėžiama, kad be lietuvių kalbos nebus ir lietuvių tautos“, – nurodo P. Jonikas savo knygos pratarmėje.

Knygoje pirmiausia aptariama kalbos ir tautos sąsaja Europos istorijoje. Čia ypač pabrėžiamas Karaliaučiaus universiteto auklėtinio Johano Gotfrydo Herderio vaidmuo. Jo veikalai Europoje padėjo susiformuoti naujai tautos sampratai, paremtai gimtosios kalbos bei etninės kultūros pagrindu. XIX amžiaus viduryje Vakarų Europos intelektualai pagaliau suprato, kad esama ne tik valstybinės tautos sampratos, kad tautą sukuria ne tik valstybė. Tik retais atvejais kalba nėra būtinas tautybės dėmuo.

Toliau apžvelgiama žiloji baltų senovė. Apibūdinamos atskiros baltų kalbos. Nagrinėjama *lietuvio* ir *Lietuvos* vardo kilmė. Kalbėdamas apie K. Kuzavinio Lietuvos vardo kilmės aiškinimą, P. Jonikas primena A. Salio nuomonę, jog *Lietáuka* galima būtų laikyti Lietuvos vardo pirmtaku, jei upelio vardas iš tikrųjų yra senas (siekia bent XVI

amžių), jei šio mažo upelio vardas nėra pramintas vėliau ten įsikūrusios rusų kolonijos.

Remdamasis P. Klimo, H. Lovmianskio, M. Birilos, A. Vanago, ypač J. Ochmanskio darbais, autorius aptaria lietuvių etnines bei kalbines ribas.

XVI–XVII a. apžvalgoje, kaip ir reikėtų laukti, daugiausia dėmesio skiriama lietuviškos raštijos pradžiai. Ypač išsamiai aptariamas Mikalojaus Daukšos vaidmuo. Gimtoji lietuviška aplinka, to meto žemaičių bajorų prisirišimas prie gimtosios kalbos, Renesanso idėjų pažinimas, lietuviškoji vyskupo Merkelio Giedraičio politika, lietuvių kova dėl savarankiškumo po Liublino unijos – tai veiksniai, kurie nulėmė šio mūsų raštijos atstovo patriotizmą ir tautos sampratą, kuri skyrėsi nuo tuo metu vyraujančios sampratos Lenkijoje ir Lietuvoje. M. Daukšos išdėstytoms mintims apie gimtosios kalbos ir tautos santykį, matyt, pritarė ir M. Giedraitis.

Įdomūs knygos puslapiai, skirti Vilniaus krašto lenkėjimo problemai. XVIII a. vis menkėjo lietuvių kalbos vaidmuo bažnyčios gyvenime. Tačiau, kaip matyti iš Vilniaus jėzuitų kolegijos 1710–1723 m. dienoraščio, Vilniuje, šv. Jono bažnyčioje, sekmadieniais ir šventadieniais dienos metu buvo sakomi lietuviški ir lenkiški pamokslai beveik lygiomis, o per didžiąsias šventes lietuviškų pamokslų sakyta net daugiau negu lenkiškų. Pavyzdžiui, per Kalėdas, Velykas ir Sekmines dienos metu buvo sakomi du lietuviški pamokslai ir vienas lenkiškas. Šv. Jono bažnyčioje šalia lenkiško 1710–1723 metų laikotarpiu buvo laikomi du nuolatiniai lietuviškų pamokslų sakytojai, kurie turėjo dar 26 pagalbinius, jėzuitus ar jų auklėtinius, kurie sakydavo lietuviškus pamokslus dažniausiai per šventes. Lietuviški pamokslai buvo sakomi dar bent dviejose Vilniaus bažnyčiose.

Pateikdamas šiuos įdomius duomenis, P. Jonikas, atrodo, daugiausia rėmėsi A. Rukšos studija „Diarium Societatis Jesu“ ir lietuvių kalba Vilniuje 1710–1723“ (Tau-

tos praeitis, I, 1959). Šie duomenys rodo, kad XVIII a. pirmojoje pusėje Vilniuje ir jo apylinkėse buvo nemaža lietuvių, nors bažnytinė Vilniaus vyresnybė ir varė prolenkišką politiką. Būta net tokių kuriozų, kai klebonas pagrobė iš valstiečių kepures ir sermėgas už tai, kad jie poterius mokėjo tik lietuviškai, o nemokėjo lenkiškai.

Tragiškas ir Mažosios Lietuvos lietuvių kalbos likimas. 1736 m. Klaipėdos apskrityje lietuviai sudarė 99% visų gyventojų, Tilžės – 92%, Ragainės – 69%, Įsruties – 52%. Šioms apskritims nuo 1618 m. buvo prigijęs „lietuvių apskričių“ vardas. 1795 m. Rytų Prūsijoje buvo 400 grynai lietuviškų mokyklų. Tais pačiais metais Gotfrydas Ostermejeris rašė: „Lietuviai čia svarbiausia tauta, pirmųjų gyventojai ir daugely vietų gausiausi. O vis dėlto leidžiama vokiškas pamaldas laikyti pirmiau negu lietuviškas. Viso to pagrindas bene bus tas, kad jau iš seno lietuviai buvo laikomi niekinga tauta ir vokiečių tarnais“. Vokiečių administracija J. G. Herderio idėjoms nebuvo linkusi pritarti. 1800 m. daugumoje Mažosios Lietuvos pradžios mokyklų buvo mokoma dar vien lietuviškai. Tačiau 1802 m. mokyklų komisija parengė karaliui gerai apgalvotus planus panaikinti lietuvių kalbą, nes kalbų dvilypumas esanti kliūtis mokslo pažangai. 1867 m. Gumbinės valdžia jau įsako mokytojams iš pat pradžių lietuvių vaikus pratinti prie vokiečių kalbos, lietuviškai mokytis tik tikybos ir giedojimo ir tai tik pirmaisiais metais. 1876 m. vokiečių kalba paskelbiama vienintele Prūsijos valstybine kalba.

Dar baisesni kančių keliai laukia lietuvių kalbos po Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimo. Pirmiausia čia toliau vyksta polonizacija. Mat Lenkija siekia išsivaduoti iš Rusijos jungo, o Lietuvos sulenkėję bajorai ir dvasininkai įsitikinę, kad tik lietuvių susiliejimas su lenkais padės atgauti prarastą valstybinę nepriklausomybę. Bajorai buvusios Lietuvos valstybės teritorijoje turi vartoti lenkų kalbą, nes ši esanti bendroji bajorų luomo kalba.

Tuo tarpu imperatorė Jekaterina II dar 1764 m. slaptoje instrukcijoje savo valdininkams aiškino, kad Rusijos užkariautosios žemės turi būti rusinamos. Carinėje Rusijoje kuriama teorija, kad Lietuvos kunigaikštystė iš senovės buvo rusų kraštas, kur viešpatavusi rusų kalba, rusų tikyba ir papročiai. 1870 m. švietimo ministro tarybos protokole yra įrašyta, kad „Visų svetimtaučių, gyvenančių mūsų tėvynės ribose, švietimo tikslas turi būti surusinimas ir suliejimas su rusų tauta“.

Išsamiai knygoje aprašomas spaudos draudimas, kova dėl jo panaikinimo. Čia autoriui, atrodo, ypač naudingi buvo Vytauto Merkio tyrinėjimai.

Apibūdindamas Motiejaus Valančiaus veiklą, P. Jonikas atkreipia ypatingą dėmesį į tą faktą, kad M. Valančius „Žemaičių vyskupystę“ parašė lietuviškai. „Tai buvo tada tikra sensacija, nes lenkiškosios kultūros visuomenės akyse lietuvių kalba tebuvo valstiečių tarmė, nederanti mokslo veikalams, tetinkanti liaudies būčiai vaizduoti ir liaudiniam tikibiniam auklėjimui“ (plg. 235 p.). Net žmonės, geriau pažinę lietuvių kultūrą (Kaj. Nezabitauskis, E. Volteris), buvo įsitikinę, kad šios knygos originalas parašytas lenkiškai. O lenkų istorikas J. Bartoševičius stebėjosi, kam lietuviškai rašyta „Žemaičių vyskupystė“ gali būti reikalinga. M. Valančius šiuo poelgiu, girdi, metęs iššūkį „šviesiausioms tautos klasėms“.

Daug vietos skiriama Andriaus Ugenskio, Jono ir Antano Juškų veiklai. Labai įdomūs knygos skyriai, skirti Antanui Baranauskui, Kazimierui Jauniui. Gražiai apibūdinama Petro Kriaučiūno veikla, „Aušros“ ir „Varpo“ reikšmė, Jono Jablonskio veiklos pradžia. Paskutinis knygos skyrius skiriamas Mažajai Lietuvai. Čia toliau apibūdinamas germanizacijos procesas. Parodomas Liudviko Rėzos, Fridricho Kuršaičio vaidmuo. Apskritai kny-

goje apžvelgiama lietuvių kalbos funkcionavimo ir raidos istorija iki svarbios mūsų tautos pergalės – spaudos draudimo panaikinimo.

Autorius teisus, rašydamas, jog „Nuodugnesniam šios sudėtingos temos nagrinėjimui ir viso tyrinėtojo amžiaus gal būtų per maža; sėkmingiau šiam darbui atlikti reikėtų ištiso tyrinėtojų būrio“. Tačiau padarė jis labai daug. Ateities tyrinėtojai, žinoma, galės labiau paryškinti vieną ar kitą detalę, surasti vieną ar kitą naują faktą, bet esmingesnių pataisų čia vargu bus galima padaryti. Pagaliau ši knyga nėra skiriama siauram specialistų ratui, o plačiai visuomenei, kiekvienam lietuviui, kuriam rūpi jo gimtosios kalbos ir tautos istorija.

Mums gal šiek tiek neįprastos P. Joniko veikale vartojamos sulietuvintos kai kurių veikėjų pavardės: Bogužis – Bogužas, Ališauskis – Olševskis (tiesa, ir Lietuvoje jau mėginama vartoti forma Ališauskas), Martynaitis – Marcinskas.

Lietuvių kalbos žodžio *bandà* turbūt nereikėtų laikyti skoliniu (p. 312). J. Jablonskis nebuvo P. Kriaučiūno mokinys (p. 301¹). Neteisingai nurodoma Povilo Januševičiaus mirties data (p. 362). Apskritai šis žmogus, kaip kovotojas dėl lietuvių kalbos teisių spaudos draudimo metu, turbūt nusipelno didesnio dėmesio. Gal ir autorių, nelinkusių „Paskutinį pamokslą“ skirti A. Baranauskui, argumentai nėra jau tokie nepakankami².

Galima džiaugtis puikia Petro Joniko knyga, ir labai būtų gera, kad „Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje“ netrukus pasirodytų ir Lietuvos knygynuose. Reikėtų padėkoti taip pat ir tiems, kurie aukojo savo lėšas, kad ši labai reikalinga knyga pasiektų skaitytojus.

A. Sabaliauskas

¹ Plg. Tuoju po metų lietuvių kalbos dalyką dėstė Mariampolėj Petras Kriaučiūnas, bet aš ta¹ da jau Maskvoj gyvenau // Jablonskio raštai. K., 1932. T. 1. P. 298.

² Plg. Zinkevičius Z. Smulkmena L // Baltistica. 1982. T. 18(2). P. 134; Mikšytė R. Antanas Baranauskas. V., 1983. P. 110–111.